

Тетяна Качак,

канд. філол. н., доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет
імені Василя Стефаника»

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЛЯ У СУЧАСНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ: АВТОРСЬКА ПОЗИЦІЯ ТА ЧИТАЦЬКА РЕЦЕПЦІЯ

У статті окреслено основні тенденції літературного осмислення письменниками проблеми насилля у сучасній літературі для дітей. Зауважено показ агресії, жорстокості як серед дітей-однорічників, так і щодо них з боку дорослих; акцент письменників на соціальних аспектах, які призводять до «нещасливого дитинства». Враховано два ракурси інтерпретації: авторський та читачький.

Tetiana Kachak

INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF VIOLENCE IN CONTEMPORARY LITERATURE FOR CHILDREN: AUTHOR'S POSITION AND READER'S RECEPTION

The article outlines the problems of understanding violence in modern literature for children. Attention is drawn to the aggression and violence among children of the same age, children abuse by adults. The article outlines that the writers often focus on the social aspects that lead to the 'disadvantaged' childhood. Both the author's and reader's perspectives are taken into account.

Сучасна українська література для дітей – політематична та різножанрова, однак є низка проблем, які недостатньо прописані. Такий стан речей пов'язаний, по-перше, із традицією оминати у літературі, адресованій дітям, тем смерті, насилля, передчасного дорослішання та отримання невластивого дитинства досвіду, психологічних проблем соціалізації тощо. По-друге, небажанням письменників поринати у складний і суперечливий реальний світ дитини чи підлітка, тоді, як значно простіше писати про вигаданих героїв у віртуальному чи фантастичному вимірі.

Сьогодні неодноразово наголошуємо, що книжка, щоб бути цікавою дитині, має давати відповіді на запитання, які її хвилюють; викликати емоції та переживання, асоціації із життєвим досвідом, розширюючи при цьому світобачення читача; пропонувати моделі гуманної поведінки, актуальні у сучасному суспільстві чи навпаки – засуджувати та викривати певні поведінкові практики індивідуального чи колективного характеру. Вивчення художньої літератури (як й інформаційного простору та освітнього середовища) з метою виявлення та критичного засудження пропаганди насилля, а також аналізу шляхів запобігання агресії та жорстокості серед дітей і підлітків, їх психологічної підтримки – на часі. Зрозуміло, що подібне дослідження вимагає перетину кількох наукових площин: літературознавчої, соціологічної, психологічної, педагогічної, філософської тощо.

Досі не було спеціальних наукових студій, предметом яких став б художній вимір проблеми насилля у сучасній українській літературі для дітей. Об'єктом подібних зацікавлень ставали, як правило, твори класиків української та світової літератури, про що свідчать наукові праці С.Павличко («Насильство як метафора (Дискурс насильства в українській літературі)»), П.Ходанича («Філософія смерті в європейській художній літературі»), Н.Грицевич («Дискурс насильства у творі Романа Андріяшика «Люди зі страху»») чи аналіз літератури у світлі феміністичної критики (В.Агеєва, Т.Гундорова, Н.Таран, О.Забужко та ін.).

Метою статті є спроба проаналізувати літературні виміри насилля у сучасній книзі, адресованій дітям та підліткам. При цьому керуємось тим, що будь-яка проблема, порушена у літературі для дітей, вимагає двох ракурсів інтерпретації: з авторської та читачької позиції. Автор – дорослий письменник, тоді як читач – дитина з обмеженим життєвим досвідом.

Відмінності у художній інтерпретації тієї чи іншої теми залежать і від домінування реального чи фантастичного начала. Якщо йдеться про твори, в яких зображено реальний світ, можемо говорити й про адекватне ставлення до проявів насилля як з боку автора, так і з боку читача. Деяко інше тлумачення агресивної поведінки знаходимо у творах фантастичного плану. Формулу, за якої насилля (насильницька смерть) над представником зла «вважається історичною неминучістю і необхідністю, позаяк вона заподіюється в ім'я майбутнього добра», пропонує казка. Як приклад літературного осмислення насильницької смерті дослідник П.М.Ходанич наводить українські народні казки про Івасика-Телесика, Кирила Кожум'яка, Івана-Побивана [4].

Н.Кантре писав: «Насилля над дітьми й підлітками включає будь-яку форму поганого ставлення до них, яке допускають батьки, опікуни або вихователі». Більшу чи меншу увагу осмисленню проблем насилля над дітьми приділяють у своїх творах сучасні письменники Марина Павленко (тетралогія про Русалоньку із 7–В), Сергій Гридін («Не такий»), Галина Малик («Злочинці із паралельного світу»), Володимир

Рутківський («Потерчата»), Валентин Бердт («Мій друг Юрко Циркуль»), Олекса Росич («Джовані Трапатоні») та інші. Особливої уваги варте оповідання на тему «соціального сирітства» із збірки «Мама по скайпу»: «Славка» Галини Малик, «Наша велика вигадана родина» Оксани Луцешевської, «Ягоди» Маріанни Кіяновської, «Гроші не пахнуть» Сергія Гридіна, «Час дітей» Тані Малярчук, «Невидимка» Наталі Гузеєвої, «Килим з оленями» Оксани Луцишиної, «Будьте моєю мамою» Валентина Бердта. Літературознавчий аналіз названих текстів дав можливість узагальнити та окреслити особливості й певні тенденції літературного осмислення письменниками проблеми насилля у сучасній літературі для дітей та підлітків.

По-перше, насилля у літературі для дітей та юнацтва найчастіше виражається через показ антигуманності, агресії, жорстокості як серед дітей-ровесників, так і щодо них з боку дорослих.

Показовим у цьому плані є образ Макса Гая із роману Олекси Росича «Джовані Трапатоні». Він як батько не цікавиться життям доньок Рити та Лади, не поважає дружини. Гонитва за багатством і «продаж власної душі» (екстраполяція мотиву із твору Джеймса Крюса «Тім Талер, або проданий сміх») перетворила Макса у черстоного і бездушного егоїста. І тільки у фіналі твору, коли Макс стає вороном, а Лада підбирає його на смітнику, сльози птаха свідчать про каяття. Незважаючи на те, що такий образ викликає співчуття у читачів, діти навряд чи виправдовуватимуть вчинки Макса, зокрема жорстоке поводження з членами сім'ї, стосунки з дітьми. Осмислення цієї та інших ситуацій насилля, запропонованих у романі, спонукає юних читачів до роздумів, а відтак впливає на формування правильних уявлень про життєві цінності, стосунки у родині та суспільстві.

Жорстокість серед ровесників описує у повісті «Не такий» Сергій Гридін. Так, в одному із епізодів агресивна поведінка Канава, одного із персонажів твору, по відношенню до головного героя Дениса, підкреслена й вербальною агресією – словесною образою і приниженням: «Ти що его, дятел, свої манаткі тут разбрасиваєш?», «Ти на каво, свиня в'єтнамская, батон крошиш?», «Ти, казюл толстий, знаєш, хто я такой?» [1, с. 100]. Комунікативною метою таких звернень є дискредитація особистості адресата, установка на створення для нього психологічного, морального, емоційного, комунікативного дискомфорту. Письменник влучно відтворює епізоди реального життя сучасних підлітків, де вербальна агресія є дуже поширеним явищем. Читачам це не просто знайома ситуація, а моментами й близька. Зважаючи на те, що з гендерної точки зору повість можна кваліфікувати як типовий «хлопчачий твір» (героєм є хлопець, автор – чоловік, життєвий досвід, описаний у книзі – маскулітний), читачі-хлопці можуть по-різному реагувати на такий текст: підтримувати чи засуджувати агресивну поведінку героїв. Треба зважити й на те, що як і сучасні інформаційні джерела (ЗМІ, Інтернет), так і література, може прямо або побічно впливати на агресивність. Як зауважує Д. В. Жмуров, відбувається це у таких формах: «адаптація до насильства, виправдання насильства, героїзація насильства, санкція насильства, пропаганда цінностей насильства, присвоєння агресивної лінії поведінки, провокація насильства» [2].

По-друге, йдеться про соціальні аспекти, які призводять до «нещасливого», безпритульного чи втраченого дитинства, коли дитина позбавлена права на сім'ю, турботу дорослих та повноцінне буття (отримання освіти, відпочинок, дозвілля, медичну допомогу, належне харчування тощо). У «Сімейному кодексі» зазначено: «Забороняються фізичні покарання дітей батьками та інші види покарань, які принижують людську гідність. Дитина має право на належне батьківське виховання»

Поняття «нещасливе», «втрачене дитинство» вживаємо у контексті розмови про події та обставини (сирітство, побутові негаразди, війна, суспільні катаклізми, проблеми соціального плану, психологічні страхи тощо), які мають місце в житті дитини і змушують її передчасно подорослішати, перейматися недитячими проблемами чи жити дорослим життям. Література, яка пропонує образ дитини у сучасних її реаліях, показує приклади втрати дитинства через сирітство та соціальну незахищеність («Злочинці з паралельного світу» Галини Малик, «Миколчині історії» Марини Павленко); вплив поганої компанії, вживання алкоголю, аморальну поведінку, відсутність батьківського виховання та родинних традицій (книга сучасної української прози «Мама по скайпу»); заради майбутніх успіхів та слави у спорті, шоубізнесі, кіно, літературі (цикл оповідань Степана Процюка про Ніку Турбіну «Недитяче дитинство») тощо.

Нещасливе дитинство – це й соціальне сирітство, наслідок трудової міграції і комунікативної прірви між батьками та дітьми. Цю тему артикулюють автори оповідань збірки «Мама по скайпу». Виразними носіями авторського бачення проблеми виступають образи дітей: дівчинка Славка, мама якої заробляла сурогатним материнством, а зрештою не витримала людського осуду і покінчила життям самогубством («Славка»); Миколка, мати якого втратила роботу і змушена поїхати на заробітки («Гроші не пахнуть»); Вадя, який чекає маминого дзвінка і не любить Італії («Ягоди»); Зоряна, яка спілкується з мамою по скайпу і не може сказати правди, що батько вже знайшов іншу жінку і у них – нова родина («Килим з оленями»); дівчатка із сиротинця, які так хочуть мати родину («Наша велика вигадана родина»); маленький хлопчик Максимко, який залишився з татом і у кожній жінці шукає маму («Будьте моєю мамою»).

Повноту та вичерпність художньої реалізації теми позбавлення дитини прав на сім'ю, батьківське піклування у оповіданнях збірки «Мама по скайпу» забезпечують жанрова форма, трагічно-драматичний пафос, особливий хронотоп, реалістичний вимір сюжетних перепитів та впізнаваність цих реалій сучасними дітьми-читачами. На жаль, такий досвід соціального сирітства переживає значна частина дітей і підлітків не одного покоління у нашому суспільстві. Не дивно, що юні читачі, співставляючи власний досвід та досвід головних героїв, ототожнюють себе з ними. Такі оповідання у процесі комунікування забезпечують дітям естетичне переживання як частини соціального пізнання та соціальної дійсності.

Аналіз автобіографічного твору В.Рутківського «Потерчата» засвідчує, що літературне осмислення проблеми «втраченого дитинства» також може бути тісно пов'язане із проблемою «діти і війна». Її смисл закладений у символічній назві твору, сюжетному розвитку подій, проблематичному колі, образі головного героя. Про насилля щодо Володка з боку фашиста, сусідських хлопчаків свідчать такі ознаки, як замкнутість, втрата мови, страх, погані сни, тривожність, занижена самооцінка тощо. У цьому творі показано моделі поведінки дорослих людей, які можна розглядати як різновиди психологічного насилля над дитиною. Окрім того йдеться й про прояви фізичного та економічного насилля.

По-третє, як засвідчують вище наведені приклади, **письменники частіше вдаються до показу психологічного, а не фізичного насилля**. Великої уваги автори надають психологізму та опису динамічного (за В. Фащенко) портрета дитини, тобто її внутрішнього світу, емоцій, переживань, в тому числі й спричинених агресією, жорстокістю чи іншими насильницькими діями по відношенню до них. Ілюстрацією може бути образ Хроні – головного героя повісті Галини Малик «Злочинці з паралельного світу». Авторка порушує проблему дитячої безпритульності, самотності, боротьби за виживання. Історія Хроні розгортається на тлі різних подій, які відбуваються з ним. Вражає епізод, в якому письменниця змальовує тип жорстокого підлітка. Ще одним ракурсом висвітлення проблеми насилля є сюжетна лінія безпритульних собак Рекса і Доллі.

По-четверте, **проблема насилля частіше є не центральною, а маргіальною у творі**. **Автори торкаються її ніби побіжно, фіксуючи як одну із практик сучасної реальності**. Саме так на прикладі Сашка, Марина Павленко у книгах тетралогії про Русалоньку із 7-В висвітлює проблему неповноцінної сім'ї та використання дитячої праці. Валентин Берд у повісті про справжню дитячу дружбу, родинні стосунки та жорстоку реальність «Мій друг Юрко Циркуль» теж побіжно торкається типових сімейно-побутових проблем, які призводять до порушення прав і свобод дитини.

По-п'яте, **суб'єктами насилля (агресії, жорстокості) у літературі для дітей часто виступають негативні персонажі**. Особливо це стосується тих творів, у яких домінує вигаданий, а не реальний вимір художнього світу.

Паралельно з аналізом авторських поглядів на насилля ми частково оглянули специфіку читацької реакції на художнє розгортання проблеми. У сучасній літературі для дітей та юнацтва зауважуємо кілька основних тенденцій літературного осмислення проблеми насилля. Так, насилля найчастіше виражається через показ антигуманності, агресії, жорстокості як серед дітей-ровесників, так і щодо них з боку дорослих; виступає маргіальною, а не центральною проблемою у творі. У аналізованих творах йдеться про соціальні аспекти, які призводять до «нещасливого», безпритульного чи втраченого дитинства, коли дитина позбавлена права на сім'ю, турботу дорослих та повноцінне буття. Домінує показ психологічного, а не фізичного насилля. Кожна з виведених тенденцій потребує підтвердження у вигляді глибокого текстуального аналізу на тематико-проблематичному, образному і мовному рівнях, що, власне, і стане предметом моїх подальших наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридін С. Не такий. Повість для підлітків, які шукають себе / С. Гридін. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2013. – 176 с.
2. Жмуров Д. Насилие (агрессия) и литература / Д. Жмуров. – 2-е изд. – Иркутск : «АСП-Принт», 2005. – 240 с.
3. Мама по скайпу. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2013. – 192 с.
4. Ходанич П. Філософія смерті в європейській художній літературі [Електронний ресурс] / П. Ходанич. – Режим доступу: <http://www.zakinppo.org.ua/fotogalereja/11-ii-oblasnij-etap-vi-go-vseukrayinskogo-festivalju-konkursu-molod-obirae-zdorovja/detail/157-molodobyraezdorovja0513010?tmpl=component>.